
РЕЦЕНЗІЇ

Олександр ДУДОРОВ,

*доктор юридичних наук, професор,
старший науковий співробітник
відділу проблем функціональної діяльності прокуратури
Науково-дослідного інституту
Національної академії прокуратури України*

Євген ПИСЬМЕНСЬКИЙ,
*кандидат юридичних наук,
старший викладач
кафедри кримінального права
Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*

Григорій УСАТИЙ,

*кандидат юридичних наук, доцент,
заступник завідувача відділу стратегій
розвитку громадянського суспільства та протидії корупції
Національного інституту стратегічних досліджень*

ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЛОЧИННИХ НАСЛІДКІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

В юридичній літературі проблематика змісту, структури, видів і кримінально-правового значення злочинних наслідків не обійдена увагою. Інтерес науковців до наслідків кримінально караної поведінки людини цілком зрозумілий, адже йдеться про зовнішню, найбільш інформативну сторону злочину, фіксації складових якої віддає перевагу і законодавець, і правозастосувач. Практично кожен сучасний дослідник проблем Особливої частини кримінального права України торкається тих чи інших аспектів суспільно небезпечних наслідків, однак, як правило, лише з точки зору з'ясування їх суті як ознаки об'єктивної сторони складу конкретного злочину.

При цьому проблематика злочинних наслідків є настільки важливою, універсальною і тісно пов'язаною зі стрімкими процесами криміналізації різних сфер життєдіяльності українського суспільства, що має бути проаналізована всебічно, комплексно (так,

як це свого часу зробили, зокрема, С. Землюков, В. Кудрявцев, Н. Кузнєцова, В. Малінін, В. Мальцев, О. Парфьонов, Г. Тімейко, В. Філімонов), на рівні фундаментальної наукової праці, яка б дала змогу наблизитись до розуміння цього складного явища з погляду здійснення ефективної та адекватної кримінально-правової охорони суспільних відносин. Саме такою працею, на наше переконання, є монографія, підготовлена доцентом кафедри кримінального права та кримінології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидатом юридичних наук Павлом Берзіним*, написавши яку, дослідник зміг запропонувати науковій спільноті новий, переосмисле-

* Берзін П.С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення: моногр. / Берзін П.С. – К.: Дакор, 2009. – 736 с.

ний погляд на феномен наслідків злочину в кримінальному праві та перспективи вдосконалення їх законодавчого втілення.

Рецензована праця відрізняється від відомих нам робіт вітчизняних авторів із подібної тематики своєю концептуальністю, що передусім знаходить відображення у ретельно продуманій і методологічно правильній послідовності викладу матеріалу. Структура монографії, яку складають п'ять логічно пов'язаних між собою розділів, яскраво демонструє успішно втілений дослідницький задум: крізь призму аналізу найактуальніших проблем злочинних наслідків у кримінальному праві сформувані про них цілісні та повне уявлення. Починаючи з розгляду концептуальних засад дослідження наслідків як кримінально-правового явища (розділ I) і визначення їх місця в механізмі кримінально-правового регулювання (розділ II), автор надалі справедливо акцентує увагу на їх значенні при розв'язанні основних проблем Загальної частини кримінального права України (розділ III) й певних проблем Особливої частини кримінального права України (розділ IV).

Вирішення окремих питань урахування наслідків у нормах Загальної частини Кримінального кодексу України (КК України) слушно пов'язується П. Берзіним з особливостями визначення злочинних наслідків при розв'язанні основних проблем місця і часу вчинення злочину, із їх визначенням в юридичній конструкції складу малозначного діяння, складах готування до злочину, незакінченого та закінченого замахів на злочин, нормативному змісті поняття вини та окремих її форм, співучасті у злочині, юридичних конструкціях обставин, що виключають злочинність діяння, а також із розв'язанням деяких проблем призначення покарання.

Правильним видається і підхід автора, використаний ним при висвітленні особливостей урахування наслідків у нормах Особливої частини КК України. Так, у розділі IV монографії продемонстровані основні техніко-юридичні і спеціально-юридичні аспекти наслідків як елемента складу злочину певного виду та показані (на прикладі складів злочинів у сфері господарської діяльності) окремі проблеми їх змістовних характеристик. Особливо цікавим з точки зору прикладних аспектів проблематики злочинних

наслідків і важливим з огляду на обраний предмет дослідження є аналіз актуальних проблем урахування наслідків при кваліфікації злочинів на прикладі окремих правопорушень у сфері господарської діяльності (розділ V монографії). Зокрема, поділяємо позицію автора, який висловлюється за включення до змісту матеріальної шкоди у складах названих злочинів не лише реальних збитків, а й упущеної (втраченої) вигоди (с. 578–581, с. 729).

Як позитив зауважуємо: значну частину свого дослідження автор присвятив тлумаченню поняття та структурних елементів механізму кримінально-правового регулювання, а також особливостям урахування наслідків у його змісті на рівні двох режимів функціонування. По-перше, це режим дотримання особою відповідних кримінально-правових заборон і, по-друге, це режим порушення вказаних заборон, пов'язаний із вчиненням як злочину, так і суспільно небезпечного діяння неосудної особи та особи, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Заслужують на увагу запропоновані і добре обґрунтовані автором чотири варіанти використання терміна «наслідки»: перший (суспільно небезпечні наслідки) – на позначення результату суспільно небезпечної поведінки в її найбільш загальному розумінні або, інакше кажучи, результату так званої «кримінально-правової аномалії»; другий (злочинні наслідки) – на позначення результату певного типу суспільно небезпечної поведінки (діяння), визначеного законом як злочин певного виду; третій (наслідки як елемент складу злочину) – на позначення законодавчої моделі результату злочину певного виду (як елемент об'єктивної сторони складу конкретного злочину); четвертий (кримінально-правові наслідки) – на позначення системи заходів кримінально-правового впливу, що застосовуються за відповідний тип суспільно небезпечної поведінки.

Ще одна перевага рецензованої праці – її зв'язок з актуальними теоретичними проблемами сьогодення. Так, автор робить досить вдалу спробу вирішити питання про суть суспільної небезпечності діяння як об'єктивно-суб'єктивної категорії (с. 40–44, с. 54–55, с. 60–65 та ін.); не менш важливим є розгляд

питання про співвідношення понять «об'єкт кримінально-правової охорони», «об'єкт посягання» та «об'єкт злочину» (с. 84–98). Слушною видається думка автора про те, що закріплене у КПК України поняття потерпілого повністю не вичерпує всіх характеристик існуючого взаємозв'язку між об'єктом злочину та особою, якій внаслідок вчинення злочину заподіяно шкоду (с. 112–113).

Як відомо, однією з найбільш гострих кримінально-правових проблем на сьогодні є звернення під час кваліфікації злочинів до такої величини, як неоподатковуваний мінімум доходів громадян (далі – нмдг). Його абсолютний розмір внаслідок «прив'язування» до рівня мінімальної зарплати щорічно зростає, що, безперечно, не відповідає потребам кримінального права. Триває негативна практика кваліфікації на підставі норм не кримінального, а податкового закону; відбувається соціально не обґрунтована декриміналізація діянь; інші діяння кваліфікуються як менш серйозні злочини, і покарання за них не відповідають їх суспільній небезпеці; утворено і посилюється розрив між розмірами шкоди, необхідними для кваліфікації, та розмірами штрафів, визначених у санкціях статей КК України. Внаслідок цього знижується ефективність боротьби зі злочинністю та не забезпечується належний захист прав громадян, особливо малозабезпечених верств населення. Ця обставина спонукає вітчизняних правників відшукувати нові, максимально ефективні шляхи використання кримінально-правового інструментарію з метою забезпечення дієвого захисту особи, суспільства і держави від злочинних посягань.

П. Берзін дуже ретельно і, на нашу думку, найбільш ґрунтовно досліджує проблему горезвісного нмдг, справедливо позначаючи її як питання грошових обчислень змісту наслідків та інших елементів складу злочину, а також розмірів штрафу за КК України. Розмірковуючи над оптимізацією вказаних грошових обчислень, науковець доречно звертається до різноманітних критеріїв: певної суми (сум) національної валюти (гривні); нмдг; мінімальної заробітної плати; податкової соціальної пільги; прожиткового мінімуму; умовної розрахункової (фінансової) одиниці. Автором висвітлюються також соціальні та інструментальні (спеціально-

юридичні) аспекти (орієнтири) функціонування (режиму) нмдг у правовій системі України, розглядаються проблемні аспекти індексу споживчих цін (індексу інфляції), соціально-регулятивна функція та функція заміщення мінімальної заробітної плати (с. 475–569). Автор доцільно пропонує в санкціях норм КК України підвищити максимальну межу розміру покарання у вигляді штрафу, що обчислюється в сумі (сумах) національної валюти, до мінімального розміру тієї суми національної валюти, яка використовується в таких нормах для визначення змісту наслідків та інших елементів складів злочинів (с. 563).

Зміст монографії засвідчує, що П. Берзін сумлінно опрацював значний обсяг загальнотеоретичної і спеціальної літератури, кримінальне законодавство багатьох зарубіжних держав, положення регулятивного (господарського, цивільного, фінансового, митного, податкового тощо) законодавства України, законопроекти та аналітичні матеріали щодо них, роз'яснення Пленуму Верховного Суду України з різних категорій кримінальних справ, рішення Конституційного Суду України. Дослідник повсякчас висловлює аргументовані думки, посилячись переважно на найновіші дослідження провідних учених у галузі кримінального права. Окремі положення роботи доречно ілюструються матеріалами правозастосовної практики. Науковець у черговий раз продемонстрував неабияке вміння критично аналізувати положення використаних ним джерел.

Відзначаючи актуальність проведеного дослідження, достовірність та обґрунтованість переважної більшості сформульованих у монографії положень, висновків і пропозицій, їх наукову новизну, теоретичну й практичну значущість, водночас зауважимо, що книга нашого колеги як по-справжньому творча праця не позбавлена окремих вад і дискусійних тез.

Так, з метою уточнення законодавчого визначення поняття часу вчинення злочину П. Берзін пропонує в ч. 3 ст. 4 КК України після слів «дії або бездіяльності» додати слова «незалежно від часу настання наслідків» (с. 310, с. 723). Фактично йдеться про законодавче закріплення відстоюваної,

зокрема Ю. Пономаренком, позиції, згідно з якою часом вчинення злочину слід вважати час, з якого передбачене КК України діяння особи завершене і надалі має призвести до негативних змін в об'єктивному світі. За таких обставин не зовсім зрозуміло, чому П. Берзін більш обґрунтованим називає підхід (його послідовним прибічником виступає, зокрема, М. Хавронюк), відповідно до якого часом вчинення злочинів із матеріальним складом є не що інше, як час настання злочинних наслідків (с. 309).

Висвітлюючи режим дотримання особою відповідних кримінально-правових заборон, автор виокремлює наступні різновиди поведінки особи, які, так би мовити, втілюють цей режим: 1) діяння, яке не містить хоча б однієї ознаки складу злочину, передбаченого кримінальним законом; 2) малозначне діяння (ч. 2 ст. 11 КК України); 3) діяння, яке є обставиною, що виключає злочинність діяння (ст.ст. 36–43 КК України); 4) невинувате заподіяння шкоди (с. 183–184).

Подібна класифікація незлочинної поведінки особи видається некоректною, оскільки і у випадку скоєння малозначного діяння, вчинку, який є обставиною, що виключає злочинність діяння, або казусу йдеться про відсутність у вчиненому ознак складу злочину і зумовлену цим потребу застосовувати п. 2 ч. 1 ст. 6 Кримінально-процесуального кодексу України (КПК України) (як і при першому виділеному автором різновиді незлочинної поведінки).

Щодо визначення П. Берзіним казусу (заподіяння шкоди за відсутності вини) як «невинуватого заподіяння шкоди» (с. 183, с. 725) нагадаємо, що в юридичній літературі (Р. Вереша) з'ясовано невиправдану полісемію у вживанні терміна «вина» в чинному законодавстві України і доведено, що основним змістом кримінально-процесуального за своїм характером поняття «винуватість» є констатація факту – саме ця особа вчинила діяння, яке містить склад того чи іншого злочину. З огляду на сказане казус (випадок) більш правильно визначати як невинне заподіяння шкоди.

П. Берзін відтворює сформульоване Конституційним Судом України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі, рішення від 19 квітня 2000 року № 6-рп/2000) положення про незмінність кримінального закону

у випадку зміни тих положень нормативно-правових актів, до яких відсилають бланкетні диспозиції норм КК України (с. 487). При цьому автор не бере до уваги ту обставину, що згадана позиція Конституційного Суду України й особливо її обґрунтування піддані серйозній критиці в юридичній літературі. Йдеться про існування відстоюваної, зокрема, О. Маріним, А. Пінаєвим, Ю. Пономаренком (таку ж позицію посідають відомі російські криміналісти Б. Волженкін, В. Комісаров, Н. Кузнецова, Р. Шарапов) опосередкованої декриміналізації, за якої поліпшення правового становища того, хто вчинив злочин, стає результатом змін не кримінального закону, а тих актів регулятивного законодавства, до яких відсилають бланкетні диспозиції кримінально-правових норм. Вважаємо, що автору рецензованої монографії слід було звернути увагу на цю неоднозначно вирішувану фахівцями проблему, позаяк від того чи іншого її розв'язання залежить кримінально-правова оцінка спричинення виражених у певній кількості нмдг злочинних наслідків за умови постійного збільшення цього неоподаткованого мінімуму.

Неоднозначність підходів до врахування чи неврахування в межах законодавчої дефініції поняття злочину суспільної небезпечності, яка мала місце на етапі опрацювання та ухвалення КК України 2001 року, П. Берзін пов'язує із «невизначеністю позиції окремих авторів, яка б і дозволила з'ясувати соціальну сутність, зміст, структуру та значення суспільної небезпечності в кримінальному праві» (с. 30). Таке пояснення видається дещо незавершеним, оскільки не супроводжується викладенням і, відповідно, аналізом аргументів прихильників і супротивників закріплення у кримінальному законі формального або формально-матеріального визначення поняття злочину.

На с. 399 П. Берзін, погоджуючись із П. Андрушком, зазначає, що умисне заподіяння смерті особі, яка вчинила злочин, при її затриманні, незалежно від тяжкості вчиненого злочину має кваліфікуватися за ст. 118 КК України, яка передбачає відповідальність за умисне вбивство, у тому числі в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Аргументується наведена точка зору наявністю законодавчого положення

(ч. 1 ст. 38 КК України) про обов'язок доставляння органам влади затриманого злочинця.

Видається, однак, що правомірне заподіяння смерті особі, яка вчинила злочин, все ж може узгоджуватись із наявністю мети доставляння затриманого відповідним органам влади. Особа, яка затримує злочинця, може мати намір здійснити таке затримання з відповідною метою і ставитися з непрямым умислом до спричинення смерті злочинцю, адже єдиний процес регламентованого КК України затримання, як правило, складається із серії певних дій. Доцільно враховувати й те, що на спричинення смерті злочинцю може вплинути вкрай несприятлива обстановка затримання, яка іноді не залишає особі іншої можливості, ніж діяти із заподіянням найтяжчої шкоди. До речі, підходу, згідно з яким передбачене кримінальним законом затримання особи, яка вчинила злочин, за певних умов може охоплювати заподіяння смерті такій особі, дотримуються Ю. Баулін і В. Орехов – знані на теренах СНД дослідники проблематики обставин, що виключають злочинність діяння.

У підсумкових міркуваннях П. Берзіна стосовно законодавчого вдосконалення механізму визначення кількісного змісту наслідків та інших елементів складів злочинів (с. 558–563), на жаль, чітко не окреслено, яку саме грошову величину в сучасних умовах слід визнати адекватною (найбільш прийнятною) для потреб кваліфікації злочинів. Крім цього, дослідник пише, що зміст наслідків як елемента складу конкретного злочину може визначатись шляхом множення «базового елемента» на відповідний коефіцієнт (с. 559) або виражатись у певній сумі кількостей національної валюти (с. 561). Це закономірно породжує запитання (відповіді на нього нам у монографії відшукати не вдалося) про те, якими мають бути вказані коефіцієнти та суми і від яких чинників повинна залежати їх величина? Таким чином, складається враження, що П. Берзін лише наблизився до надзвичайно складної проблеми властивої чинному КК України довільності кількісних показників, які характеризують у тому числі злочинні наслідки. Разом із тим не викликає сумніву, що без вирішення зазначеної проблеми годі й говорити про соціальну обумовленість кримінально-правових заборон.

Мабуть, через глибину занурення автора у проблематику злочинних наслідків як вкрай непростого кримінально-правового явища текст рецензованої роботи нерідко сприймається певною мірою важко – він буквально перенасичений складними реченнями і заплутаними формулюваннями. Звісно, такий підхід може вважатися прийнятним для суто наукового (академічного) дослідження. Втім, як це випливає з анотації до монографії, книга розрахована не лише на викладачів і науковців, а й на суддів, працівників прокуратури, органів внутрішніх справ та інших практикуючих юристів. Для цих категорій фахівців (жодним чином не применшуючи їх розумових здібностей) і, до речі, не лише для них, бажаним був би доступніший спосіб викладення матеріалу. Аби вказаної дохідливості вдалося досягти, прикладна спрямованість рецензованої роботи могла б стати однією із серйозних її переваг.

Не завадила б також додаткова рубрикація тексту, адже інколи П. Берзін так захоплюється викладенням матеріалу, що «забуває» робити логічні відступи у вигляді абзаців.

Будь-яке кримінально-правове дослідження є завершеним, якщо воно ґрунтується на значному емпіричному матеріалі. В цьому плані проблематика злочинних наслідків, якій присвячено обговорювану монографію, є «живою», практично зорієнтованою темою. Відтак, можна було б порекомендувати автору при висвітленні теоретичних питань Загальної частини кримінального права дібрати більше прикладів із практики правозастосування (як це було правильно зроблено при висвітленні окремих проблем Особливої частини кримінального права), піддаючи їх науковому аналізу.

Висловлені нами зауваження та побажання у жодному разі не впливають на змістовність викладу і високий науковий рівень рецензованої монографії, на глибину й переконливість висловлених у ній думок, суджень, ідей. Дослідження П. Берзіна не лише своєчасно заповнює вакуум у серйозній юридичній літературі з питань злочинних наслідків, а й спроможне започаткувати жваву дискусію стосовно гострих та актуальних проблем сучасної доктрини кримінального права.